
Panteizm ve Panenteizm Tartışmaları Arasında Spinoza

Spinoza between Pantheism and Panentheism Discussions

MUSA KAZIM ARICAN

Yıldırım Beyazıt University

Abstract: In this article examines whether Spinoza was a pantheist or not as it widely accepted. When it was considered interpretations of Spinoza's commentators and philosophy historians, he could be supposed to be pantheist in general. Nonwithstanding, when considering Spinoza's works first hand, it is pointed out that naming his system as panentheism instead of pantheism is more feasible.

Keywords: Spinoza, God, pantheism, panentheism, transcendent, immanent.

Giriş

Felsefe geleneğinde, felsefesi en tartışmalı olan filozofların başında Spinoza gelmektedir. Özellikle onun felsefesinin panteizmin en tipik örneği olduğu söylemi bu tartışmaların doruk noktasını oluşturmaktadır. Tabii ki panteizm tartışması Tanrı tasavvuruyla ilişkili bir husustur. Acaba Spinoza iddia edildiği gibi panteizmin en tipik savunucusu mudur? Panteizmin en sistemli savunucusu Spinoza mıdır?

Biz bu yazımızda bilinenin aksine Spinoza felsefesinin panteizmle değil panenteizmle ilişkili olduğunu savunmaktayız. Spinoza'nın felsefesi niçin panteizm olarak adlandırılmaz? Doğrudan Spinoza'nın eserlerine ve yazdıklarına başvuracak olursak, Spinoza'nın Tanrı anlayışının dolayısıyla felsefesinin panteizm olarak değil, panenteizm olarak adlandırılmayı hak ettiğini görürüz. Oysa Spinoza'nın eserlerine ve yazdıklarına değil Spinoza yorumcularına ve yazdıklarına bakacak olursak, çoğunlukla Spinoza'nın Tanrı anlayışının, dolayısıyla felsefi sisteminin panteizm olduğunun bize dikte edildiğini görmekteyiz.

Spinoza'nın Felsefesinin Panteizm Olarak Yorumlanması

Spinoza'yı, tartışmalı kılan en önemli hususların başında, onun panteist olup olmadığı gelir. Spinoza hakkında, hangi konu incelense, hemen hemen onun panteizmi kaçınılmaz olarak gündeme gelmektedir. Bu nedenle, onun hakkındaki en zor konu, bizzat onun Tanrı anlayışını panteizm açısından değerlendirmektir.

Spinoza'yı panteist olarak yorumlayan yorumcuların oldukça fazla olduğu yaygın olarak bilinmektedir. 1705'de, Toland tarafından ilk kez kullanılan panteizm kavramı ortaya çıkana kadar, Spinoza'nın Kabbala'ya ve Tanrı-âlem özdeşliğine dayanan sistemi, ateizm kavramıyla ifade edilmeye çalışılmaktaydı. Bu dönemden sonra, Spinoza'nın doktrini, panteizm olarak isimlendirilmeye başlanmıştır (Moreau, 1996: 413).

Daha sonraları, onun felsefesi, tek tip bir panteizm olarak da görülmez. Yaygın olarak, Spinoza felsefesi, idealist panteizm olarak değerlendirilmekle birlikte; onun felsefesinin W. Windelband tarafından 'matematiksel panteizm' olarak yorumlandığını (Wolf, 1966: 60), Sarah Hutton da (1996: 273), 'materyalistik panteizm' olarak değerlendirildiğini belirtir. Pereboom 1994: 617) Spinoza'yı, Stoacılar gibi bir panteist olarak görür-

ken; Garvie (1951: 609), Spinoza'nın panteizmini özünde dini bir sistem olarak nitelendirmektedir.

Spinoza'nın doktrininin, çoğu insan tarafından panteizm olarak isimlendirildiğini, belirten Pollock, onun mistik ve panteist sisteminin, Orta Çağ Yahudi filozoflarını takip ettiğini ileri sürer. Ona göre, bu sistemin, Bruno ve Hindu panteizmine benzeyen yönleri de vardır. Ancak, Pollock'a göre, Spinoza'nın panteizm olarak isimlendirilen sistemi, Mr. Fiske gibiler tarafından, 'kozmetik teizm' olarak da isimlendirilmektedir. Bununla birlikte, Spinoza'nın, ne ateizm ne deizm ne de agnostisizm olarak isimlendirilen doktrini, zâti bir Tanrı'yı savunan teizm olarak da isimlendirilmektedir (Pollock, 1899: 331-3). Görüldüğü gibi, Pollock, Spinoza sistemine dair kendi kanaatini açık bir şekilde belirtmez. Ancak, o, onun sistemini, stoacı bir panteizmden ziyade, sūfizmi içeren mistik bir sistem ya da dindar bir panteizm olarak gördüğünü ima eder. Bir taraftan da, o, bu sistemin, kozmik teizm ya da teizm şeklinde isimlendirilmesini de yadsımaz (Pollock, 1899: 361).

E.E. Harris, Spinoza felsefesinin, 'Tanrı ile Tabiatı aynileştirdiği için sık sık panteizm olarak değerlendirildiğini belirtir. Zira panteizm, tabiattaki her şeyin kutsal olduğuna, her tabii nesnenin ilahî olduğuna ve tanrının aynı derecede her şeyde mevcut olduğuna inanıştır' (Harris, 1992: 25). Harris'e göre, Spinoza'nın öğretisi bu tür görüşleri desteklemektedir. Hatta ona göre, Hıristiyan öğretilerinde de bu görüşler desteklenmektedir. St. Paul şu öğretiyi savunur: 'Biz onda yaşıyoruz, hareket ediyoruz ve varız' (Resullerin İşleri, 17: 28). Yine 'Resullerin İşlerinde' St. Peter, 'hiçbir şey bayağı veya murdar değildir' der (10: 28). Harris, Mezmurlarda ise şu ifadelerin geçtiğini belirtir: 'Rab bütün işlerinde kutsaldır –inayettlidir-' (Mezmurlar, 45: 17). Ancak, Harris'e göre, bir yerde, Spinoza öğretisinin, panteizm olarak yorumlanması gibi, Hıristiyan öğretisinin de benzer şekilde panteizm olarak yorumlanması yanlıştır. Çünkü Spinoza, 'tabiat' kelimesini kullanmakla hata etmiştir. Böylece, Spinoza'ya göre, Tanrı'yla özdeşleşmiş olan tabiat sonsuz bütün (infinite whole) olmaktadır. Ayrıca, Spinoza, her şeyin aynı derecede ilahî –tanrısal- ya da mükemmel olduğuna inanmamaktadır. Ancak alemin, mükemmelliğin değişen derecelerinde sonsuz tavırlar içerdiğine inanmaktadır. Fakat diğer taraftan, tüm bunların ötesinde, Harris'e göre, Spinoza'nın Tanrı'sı sonsuz sıfatlara sahiptir.

Panteistlerin tanrısı olan fiziki tabiat ise, ancak bunlardan birine sahiptir. Bu sebeple, Spinoza'nın Tanrı'sı aşkın bir Tanrı'dır (trancendent deity) ve o, bu şekildeki bir panteistten tamamen farklı gözükmektedir (Harris, 1992: 26).

Kısacası, Harris burada, iki tür panteizmi söz konusu etmektedir. Biri, bir şeyin kutsal olduğuna inanan panteizm, diğeri de Tanrı ile alemi özdeşleştiren panteizm. Ama sonuçta her ikisi de panteizm adı altında ifade edilmektedir. Ona göre, Hıristiyanlık bunlardan birincisine dahil olurken, Spinoza'nın öğretisi ikincisine dahil olmaktadır. Fakat yine de, Harris, Spinoza'nın panteizmi konusunda kesin bir kanaate sahip değil gibi gözükmektedir. Çünkü o, bir taraftan Spinoza'nın Tanrı'sının sonsuz sıfatlara sahip olduğu düşüncesini dikkate almakta, bu durumda onun aşkın bir Tanrı anlayışına sahip olduğunu ve bu sebeple de panteizmden uzaklaştığını dile getirmektedir. Diğer taraftan ise, Spinoza'nın Tanrı ile âlemi ya da tabiatı özdeşleştirdiğini düşünmekte ve bu nedenle onu panteist olarak görmektedir.

Harris, Spinoza hakkında tek bir telakkinin değil farklı açılardan birçok telakkinin yapılabileceği düşüncesindedir. O, Spinoza'nın, bir taraftan sonsuz sıfatlara sahip bir Tanrı kabul etmesinden ve aşkın bir Tanrı anlayışından dolayı panteist olamayacağını dile getirirken, diğer taraftan da Tanrı ve tabiatı özdeş kabul etmesi sebebiyle panteizme vardığını ifade etmektedir. Samuel E. Stumpf da, Spinoza'nın panteizminin, yukarıda dile getirilen, Kutsal Kitaptaki (Resullerin İşleri 17/28) aynı ifadeye dayandığını belirtmektedir (Stumpf, 1989: 249). Yani, ona göre, Spinoza'nın panteizm olarak isimlendirilen sistemi, Kutsal Kitaptan kaynaklanmakta ve ona dayanmaktadır.

Hampshire'a göre ise (1951: 27), bir panteist olan Spinoza, tüm tabii olguları, zâti Tanrı dışında, bir içkin vahiy ile yorumlamaktadır. Yani, ona göre, Spinoza, zâti bir Tanrı fikrine sahip olmayan panteisttir. Ancak Spinoza, 'Tanrı'nın zihinsel sevgisini' savunduğundan dolayı, materyalist yerine genellikle mistik bir panteist olarak tanımlanır (Hampshire, 1951: 168). Ayrıca ona göre, o, panteizmin tanımında olduğu gibi Tanrı'yla tabiatı aynileştirmekte ve bu ikisini bir bütün olarak görmektedir (1951: 39-40). Ancak Hampshire'a göre, Spinoza, kendi içinde bazı paradokslar (self-contradictory) da yaşamaktadır. Çünkü o, bir taraftan Tanrı ve tabia-

tı birbiriyle özdeşleşmiş bir bütün olarak değerlendirirken, diğer taraftan Tanrı ve tabiat arasında Yaratıcı (Creator) ve onun yaratması (creation) ayrımını ortaya koymaktadır. Böylece Tanrı, insana da atfedilebilen irade ve istek sıfatlarına sahip yüce bir zât olarak (süper person) kabul edilmiş olmaktadır. Fakat teologların ve metafizikçilerin, insan analogisine göre tanımlamaya çalıştıkları yaratıcı Tanrı imajı, kötülük problemi ve Tanrı'nın hür seçimi gibi çözülmez çelişkiler ortaya çıkaracaktır. Ona göre, yaygın Yahudilik ve Hıristiyanlık anlayışında, zorunlu yaratma fikri de aynı düalizmi içermektedir. Aynı şekilde, biri diğerinin nedeni olan iki cevher anlayışı da, yaratıcı ve onun yaratıkları ayrımı şeklinde başka bir çelişki daha ortaya çıkarmaktadır (Hampshire, 1951: 40-2, 51).

Spinoza'yı birkaç anlayışı birlikte savunan paradoksal bir filozof olarak değerlendirenlerden birisi de Hampshire'dır. Çünkü o, Spinoza'yı bir taraftan Tanrı ile tabiatı özdeş kabul ediyor diyerek panteist ilan etmekte, öte yandan da onun Tanrı ve tabiat, Sonsuz ve sonlu, Yaratıcı ve yaratılmış ayrımı yaptığını ileri sürmektedir. Don Garrett'a göre ise, 'Spinoza, yatıştırıcı ya da alaycı teistik terminolojisinde dinsizliği gizleyen basit bir ateist değildir. Onun Tanrı'sı, aşkın bir yaratıcı olmaktan ziyade, tabiatla özdeş olan bir Tanrı'dır'. Buna rağmen Garrett'e göre, 'Spinoza'nın felsefesini bir ateizm formu olarak tartışanlar da olmuştur' (1996: 9-10). Scruton'a göre, aynı şekilde, Spinoza, Tanrı ve âlemi bir birinden ayırmamasından, her ikisini özdeş kabul etmesinden ve Tanrı'yı her şeyin içkin nedeni olarak görmesinden dolayı panteist ve ateist olarak anılmıştır. Hatta ona göre, Novalis'in Spinoza'yı 'Tanrı sarhoşu adam' olarak zikretmesi de bu sebeptedir (Scruton, 1986: 48, 52).

Caird'e göre, Spinoza'nın sistemi şiirsel ya da hayali panteizm şekli olarak tanımlanabilir. Onun sistemi, tamamen panteist bir sistemdir. Hatta, akozmizmi çağrıştıran bir panteizm türüdür. Bu, onun Kabbala'ya olan ilgisine dayanmaktadır ve Kabbala mistisizmi ya da Kabbala panteizmi ismiyle de isimlendirilmektedir. Ona göre, Spinoza'da, Tanrı, doğrudan doğruya sonlu alemin yaratıcısı değildir. O da, Plotinus gibi, bunu, sudurla açıklamaktadır. Sonlu alem, ilahî tabiatın zorunluluğundan çıkmaktadır (Caird, 1888: 46-8, 52, 69, 166) ve âlem Tanrı'nın tabiatının farklı ifade edilişidir (manifold expression) (1888: 175). Ancak, bunun yanında, Caird'e göre, Spinoza'nın panteizmini sıkıntıya düşüren ve iptal eden

kanıtlar da vardır. Söz gelişi, ‘var olan her şey Tanrı’da-dır’ ve ‘tavırlar yalnızca Tanrı’da varolan, yalnızca Tanrı sayesinde algılanabilen şeylerdir’ ifadeleri bu kanıtlardandır. Bunlar, Tanrı’nın âlemle ilişkisinin tamamen panteist bir bakış açısıyla ele alınmasını reddetmektedir (1888: 162-3). Fakat Caird, tüm bu farklı duruma rağmen, Spinoza’nın panteist olduğunu kabul eden bir kanaat sergilemektedir.

Ben Shlomo’ya göre, Spinoza, Tanrı ve sonsuz cevheri tabiatla özdeşleştirdiği için panteist olarak yorumlanmıştır. Onda, ruh ve madde, Tanrı ve âlem düalizmi, her şeyin birliği ilkesi olan monizme indirgenmiştir. Ancak, tüm bunlara rağmen, Spinoza, geleneksel monoteizm içindedir ve monoteisttir. Çünkü ona göre, Tanrı gerçekten Bir ve Sonsuzdur. Bu nedenle, Kutsal Kitabın dediği anlamda, Tanrı’dan başka hiçbir şey yoktur (Ben Shlomo, 1991: 219). Strauss, Herman Cohen tarafından, Spinoza’nın sisteminin panteizm ya da mistisizm olarak nitelendirildiğine dikkat çeker. Çünkü, ona göre Spinoza, Tanrı’yla birliği (unity) ve Tanrı’ya yakınlığı (proximity) savunmaktadır (1965: 208). Spinoza’nın panteizminin cevherin birliği (oneness) üzerine kurulduğunu iddia eden Gilles Deleuze’e göre de, Etika’da olduğu gibi, tabiat Tanrı’yla özdeşleştirilmiştir. Böylece, Natura Naturata ve Natura Naturans içkin olarak ifade edilmiştir (1988: 110-1).

Hartshorne’a göre, Spinoza’nın panteizmi, Tanrı’yı tek gerçek olarak görmektedir. Tanrı, âlemi de kendi özünde içeren mutlak olarak sonsuz tek gerçektir (1964: 41. Krş. Hartshorne and Reese, 1953: 189-97). ‘Her şey Tanrı’da-dır’ ilkesinden hareket eden Parkinson’a göre, Spinoza’nın panteizminde, Tanrı mutlak olarak sonsuzdur. Her şey Tanrı’dadır, yani Ondan çıkar ve O olmaksızın ne var olabilirler ne de algılanabilirler. Spinoza’nın panteizminin mantıksal temeli budur (Parkinson, 1954: 48-63). Parkinson’un, Spinoza’nın panteizminin temel ilkesi olarak dile getirmiş olduğu, ‘her şey Tanrı’da-dır, Onsun ne var olabilirler ne de algılanabilirler’ düşüncesi, panteizmden ziyade, panenteizmin ilkesidir. Çünkü bilindiği üzere, panteizm, ‘her şey Tanrı’dır’ ilkesini savunmaktadır. Öyle anlaşılmalıdır ki Parkinson, burada, panenteizmi panteizm olarak ifade etmektedir.

Söz konusu ilke bağlamında konuyu ele alan Macit Gökberk de, Malebranche’ın ‘her şey Tanrı’da-dır’ görüşünde olduğu için pan-enteist,

Spinoza'nın da 'her şey Tanrı'dır' görüşünü savunduğu için panteist olduğunu belirtir ve şöyle der: 'Malebranche her şeyi Tanrı'da görüyordu (panentheism). Spinoza'nın sistemi ise tam bir pantheizmdir; onun öğretisi her şeyde Tanrı'yı bulur; evren Tanrı ile doludur; evren Tanrı'nın kendisidir. (Oysa Malebranche'ta evren Tanrı'da idi)' (Gökberk, 1990: 292). Bu düşünceler, biraz önce yukarıda, bizzat Spinoza'nın kendi eserlerinden hareketle dile getirmeye çalıştığımız ifadelerle zıt düşmektedir. Çünkü en temelde, Spinoza, bir çok defa tekrarladığımız gibi, hem tüm eserlerinde hem de bilhassa Etika'da 'her şey Tanrı'dadır' demektir. Hatta bu ilke-den hareket eden Armour'a göre, Spinoza, Malebranche ile benzer düşünceleri savunmaktadır (Armour, 1992: 133, 53).

Spinoza'nın sisteminin panteizm olduğunu ve onun da vahdet-i vücud olduğunu iddia edenler de söz konusudur. Söz gelişi, Adnan Adıvar, Spinoza'nın bir ateist değil, panteist, hatta 'Allah'ı her yerde gören bir vahdet-i vücudçu olduğunu belirtir (1980: 155). Ancak bize göre, geniş bir tartışma konusu olan panteizm ve vahdet-i vücud münasebetinde, panteizm vahdet-i vücud olarak isimlendirilemeyeceği gibi, panenteizm de tam olarak vahdet-i vücuda tekâbülmese gerektir (Bkz. Erdem, 1990; Korlaelçi, 1992).

Spinoza'nın Felsefesi Niçin Panteizm Olamaz?

Belki de Spinoza ismi söz konusu olduğunda en hararetli tartışmaların zeminini oluşturan onun panteist olup olmadığına dair düşüncelerden, yorum ve yorumculardan şu ana kadar onun panteizmini savunanları dile getirmeye çalıştık. Bu noktadan sonra, bizatihi Spinoza'nın kendi döneminden başlayarak, onun sisteminin panteizm ya da onun kendisinin bir panteist olmadığını ileri süren yorum ve yorumcuları incelemeye görmeye ve ele almaya çalışacağız.

Spinoza'nın sağlığında, yani kendi döneminde, Velthuysen, onun, ateist ve deist olması yanında, Tanrı ve âlemi aynı/özdeş kabul ettiğini ileri sürer. Ona göre, Spinoza, Tanrı'yı âlemin yapıcısı (maker) ve kurucusu olarak tanımaktadır. Aynı şekilde, ona göre, Spinoza, her şeyin kaçınılmaz bir zorunlulukla Tanrı'dan çıktığını (emanate) ve tüm bu âlemin Tanrı olduğuna inandığını iddia etmektedir. Yani, Velthuysen'e göre, Spinoza, tüm şeylerin Tanrı'nın tabiatından zorunlu olarak çıktığını ve âlemin biz-

zat kendisinin Tanrı olarak düşündüğünü ifade eder (1966: 240-1).

Bu iddialara karşı Spinoza, 'bunlar tamamen yanlış' diyerek şiddetle karşı çıkar. Spinoza'ya göre, Velthuysen hatalı bir şekilde, kendisinin ceza ve mükafat olamayacağını, her şeyin kadere terk edileceğini, her şeyin kaçınılmaz bir zorunlulukla Tanrı'dan çıktığını ve alemin Tanrı olduğunu iddia ettiğini ileri sürmektedir. Bunlar, Spinoza'ya göre, Velthuysen'in kin ve garazlarıdır. Çünkü 'Tanrı-Politik İnceleme'de olduğu iddia edilen bu düşüncelerin hiçbiri, Spinoza'ya göre, bu eserin hiçbir yerinde kesinlikle yoktur (1966: 256-7). Nitekim Spinoza, Oldenburg'a yazdığı 73. mektupta, Tanrı ve âlemi bir ve aynı görerek özdeşleştirilenlerin büyük bir yanlışlığı içinde olduklarını açıkça belirtmektedir (1966: 343). Dolayısıyla, Spinoza'ya göre, bu tür kimseler kendi kitabının içeriğini tamamen boşaltan ve yanlış yorumlayan 'baş belası' kimselerdir (1966: 258). Zira Spinoza'ya göre, Tanrı ve tabiat birbirinden farklıdır, bu nedenle Tanrı ve tabiat bir (one) ve aynıdır demek tamamen yanlıştır.

Bu konuda Spinoza, eski İbraniler (ancient Hebrews) ve Paul (Pavlus) gibi düşündüğünü belirtir. Yani Tanrı, her şeyin geçici (transient) nedeni değil içkin (indwelling) nedenidir. Diğer bir şekilde, her şey Tanrı'da (*in God*), Tanrı sayesinde yaşar ve hareket eder (1934: I: 18; 1966: 343). Nitekim Spinoza'ya göre, St. Paul, Rasullerin İşlerinde (17/28): 'Biz onda yaşıyoruz, hareket ediyoruz ve varız' derken; Yuhanna'nın birinci mektubunda da (4:13): 'Biz Tanrı'dayız ve Tanrı bizdedir, çünkü O, bize kendi Ruhundan vermiştir' denilmektedir.

Daha önce belirtildiği üzere, önemine binaen tekrar vurgulamak gerekir ki Spinoza, eserlerinde panteizmin temel ilkesi olarak kabul edilen prensip gibi, 'her şey Tanrı'dır' dememektedir. Bunun aksine panenteizmin temel ilkesi gibi, 'her şey Tanrı'da-dır' demektedir (1984: 44, 49, 54, 66). Spinoza'nın söz konusu ifadeleri şu şekildedir: 'Her şey Tanrı'da-dır', 'var olan her şey Tanrı'da-dır' ya da 'her şey Tanrı'da vardır', 'var olan her şey Tanrı'da-dır ve Tanrı sayesinde tasarlanabilir', 'var olan her şey Tanrı'da-dır ve Tanrı'ya bağlıdır ki Onsun ne var olabilirler ne de tasarlanabilirler', 'varolan her bir şey Tanrı'da-dır' ve 'her şey Tanrı'da-dır ve Ona bağlıdır, Onsun hiçbir şey var olamaz ve tasarlanamaz' (1934: I: 11-30).

Bununla birlikte, o, klasik panteizmde olduğu üzere vahyi, peygamberliği ve mucizeyi de inkar etmek yerine, teistik ya da ilahî dinlerde ol-

duğu gibi vahyi, peygamberliği, kutsal kitapları, mucizeyi ve yaratmayı dinlerin temel doktrinleri olan olgular olarak kabul etmekte ve hatta gerekli görmektedir (Bkz. Arıcan, 2001). Belki burada Spinoza'nın teizmin bu kavramlarının ve anlayışlarının içeriğini nasıl dolduğu ya da teizme tam olarak örtüşüp örtüşmediği tartışılabilir ve eleştirilebilir.

Spinoza'nın panteist olarak nitelendirilmesine en ciddi karşı çıkışı gösterenlerden birisi, yukarıda daha önce kısmen belirttiğimiz gibi, Hegel'dir. O, Spinoza'nın bir panteist ve ateist olarak isimlendirilemeyeceğini, aksine onun akozmik (alemsiz) olarak adlandırılabilceğini dile getirmektedir (Hegel, 996: 178). Hegel'in, Spinoza hakkındaki bazı düşüncelerini, doğrusu Spinoza felsefesi açısından pek uygun bulmak mümkün gözükmemektedir. Söz gelişi, Spinoza'nın 'alemi gerçek bir varlık olarak görmediği' iddiası bu kabildendir. Zira Spinoza, alemin Tanrı tarafından meydana getirilmiş olduğunu belirtir. Kısacası o, Tanrı'nın sonsuz, alemin ise sonlu olduğunu vurgulamaktadır (Bkz. 1934, 11-30; 1961: 175; 1966: 277-87, 343). Dolayısıyla Hegel'in, Spinoza felsefesinin ateist ve panteist olarak değerlendirilemeyeceği, buna karşılık akozmik olarak değerlendirilmesi gerektiği şeklindeki düşüncesi, bize göre yukarıdaki gerekçeden dolayı Spinoza felsefesine uygun düşmemektedir. Gerçi, Hegel'in, Spinoza'yı alemsiz (akozmik) olarak nitelendirmesi bir tür panteizm olarak da yorumlanabilir. Bu nedenle, Hegel, bu konuda, Spinoza'yı panteist addedenlerden pek de farklı bir tavır sergilememiş olmaktadır.

Buna karşın Cassirer, Hegel ve Spinoza felsefesinin panteizmle suçlanamayacağını savunur ve şöyle der: 'Daha ilk başlangıçtan Hegel, panteizmle suçlanmıştı. Onun teolog olan tüm karşıtları (opponents) onu bununla suçlamışlardır. Bu suçlama büsbütün asılsız da değildir, ama açıklanması ve sınırlandırılması gereklidir. Şayet panteizm; tüm şeylerin aynı düzeye getirilmesi, varlık ve değer arasında gerçek bir ayrım bulunmadığı anlamına geliyorsa, ne Spinoza ne de Hegel panteist olarak isimlendirilebilirler. Spinoza'nın sisteminde cevherle onun tavrı arasında, ebedi ile geçici olan arasında ve zorunlu ile mümkün arasında kesin ve açık seçik bir ayrım vardır. Aynı şeyler Hegel için de geçerlidir. O, hiçbir zaman gerçekliği ampirik varoluşla özdeşleştirmemiştir' (Cassirer, 1955: 328). Joachim'e göre de, Spinoza, tavrılarla Tanrı'yı özdeşleştirmez. Bunlar, bir birinden ayrıdır (1901: 120). Cassirer'in burada dile getirmiş olduğu düşün-

celer, Spinoza felsefesinin ve teolojisinin sağlıklı anlaşılmasının olmazsa olmaz şartıdır. Spinoza ve Hegel felsefesindeki bu ayrımlar ve farklılıklar fark edilmediği ve dikkate alınmadığı sürece her iki filozof da yanlış yorumlanacak ve anlaşılacaktır.

Spinoza'nın Tanrı anlayışı üzerine özel bir çalışma yapmış olan Mason da, Cassirer'in düşüncelerine benzer şekilde, Spinoza'nın Tanrı veya tabiatı cisimsel tabiatla özdeşleştirmeye (identify) çalışmadığını belirtir. Çünkü ona göre de, Spinoza 1675'de Oldenburg'a yazdığı 73. Mektupta, Tanrı'yla tabiatı özdeşleştirenlerin açık bir yanlığı içinde olduklarını ve kendisinin 'her şey Tanrı'dadır ve Tanrı'da hareket eder' diyen Paul'un düşüncelerini paylaştığını dile getirir. Spinoza, John'un birinci mektuplarında (Yuhanna, 4: 13) dile getirdiği şu düşüncelerle de hem fikirdir: 'Biz Tanrı'dayız ve O da bizdedir, bu yüzden O bize kendi ruhundan vermiştir'. Bununla birlikte, Mason'a göre, M.P.Levine'in dediği gibi, 'şayet Spinoza, tabiat, Tanrı ve cevheri basit bir şekilde şeylerin bütünü olarak görüyorsa, bu durumda o bir panteist olarak tanımlanacaktır'. Ancak Mason'a göre, Spinoza böyle bir anlayıştan sakınmaya çalışmaktadır. Ona göre, hem E. Curley Spinoza'da Tanrı ve fiziksel tabiat arasında bir farklılık olduğunu düşünür, hem de Alan Donagan Spinoza'da cevher ve şeylerin bir bütün olduğunu düşünmemektedir. Tüm bu nedenlerden dolayı, Mason'a göre, Spinoza bir panteist değildir (1997: 31-2, 250-1. Krş. Levine, 1994: 137, 362-3, 7n).

Mason'a göre, Spinoza, indirgemeciliğinden dolayı, dinde baş natüralist (arch-natüralist) ve baş indirgemeci (arch-reductionist) olarak görülmektedir. Onun en önemli indirgemeciliği ya da özdeştiriciliği, Tanrı ve tabiat arasındadır. Söz gelişi, x'in, y'ye indirgendiği ifade edildiğinde, burada x'in y'den başka bir şey olmadığı ya da x'in yalnızca y olduğu söylenmiş olmaktadır. Böylece, onun, Tanrı'yı tabiata indirgediği, yani Tanrı'yı tabiatın başka bir şey olarak görmediği iddia edilmiş olmaktadır (Mason, 1998: 111). Mason'a göre, tüm bu düşünceler yanlıştır. Spinoza, hiçbir şekilde bir dini de, eleştirmemektedir. Bilakis, onun düşünceleri, dinin rasyonelleşmesi ve sekülerleşmesi yolunda katkı sağlamaktadır. Özellikle de, onun bu katkısı Yahudiliğin sekülerleşmesi hususundadır. Aynı şekilde, ona göre, Spinoza, basit bir şekilde panteist, maddeci bir panteist ya da materyalist değildir. Onun, tabiatı, cisimsel tabiatla özdeşleşmiş de değil-

dir. Bu, ancak, zihinsel ya da düşünsel olarak algılanabilir (1998: 117-8).

Mason'un Curley'e yaptığı referansı ve bunun doğruluğunu Curley'in eserine baktığımızda görmekteyiz. Curley, özellikle, Bennett ile Spinoza hakkında yapmış olduğu tartışmada, Bennett'i, 'Spinoza'nın, cevheri tabiatın tamamıyla özdeştiği' şeklindeki düşüncesinden dolayı eleştirmektedir. Curley'in Spinoza hakkında kalem kavgasına girdiği Bennett, Curley'in kendisini Spinoza'yı panteist olarak yorumladığının doğru bir tespit olduğu belirtir. Bennett göre, Spinoza, Tanrı'yla tüm gerçekliği özdeşleştirmektedir ve böylece panteizmi kurmaktadır. Çünkü ona göre, Spinoza, genelde 'Tabiat' ya da 'Tanrı' diye isimlendirilen tüm alemin yegane cevher olduğu düşüncesindedir (Bennett, 1991: 57-8; 1996: 64). Ona göre, Bennett, böylece, Spinoza'yı, Tanrı'yla tüm gerçekliği özdeşleştiren bir panteist olarak yorumlamaktadır.

Bunun yanında, yine ona göre, Bennett, bu yorumuyla, ateistlerle de hem fikir olmakta ve bu şekilde o, Spinoza'yı, hem panteist hem de ateist olarak görmektedir. Çünkü sonuçta Bennett, Spinoza'nın Tanrı'sını, bir çok Spinoza yorumcusu gibi yanlış bir şekilde, her şey Tanrı'dır anlayışına ilaveten, hem âlemler ve varlıklarla özdeş hem de bu yüzden değişebilir (mutable) olarak yorumlamaktadır. Curley'e göre, Spinoza, ne Tanrı ve âlemi özdeş gördüğünü ne de Tanrı'nın değişebilir olduğunu kabul eder. Çünkü ona göre, Etika'da Spinoza, Tanrı'nın değişmez olduğunu ve her şeyin Tanrı (*is God*) değil de, her şeyin Tanrı'da (*is in God*) olduğunu savunmaktadır. O halde, Tanrı değişmez ise, tüm tabiatla özdeş değildir ve tüm tabiatı Tanrı'yla özdeşleştirmek, basitçe panteizm ise, bu anlamda Spinoza, bir panteist değildir (Curley, 1991: 44-5).

Diğer taraftan, Curley, Spinoza'nın panteist olamayacağına başka bir kanıt olarak, onun *Natura Naturans* ve *Natura Naturata* ayrımını örnek gösterir (Bkz. Bayraktar, 1996; Arıcan, 2004). Spinoza'nın, *Short Treatise*'de belirttiği gibi, *Natura Naturans*, açık ve seçik olarak bizzat kendi kendisi sayesinde algılanan, kendisinden başka bir varlığa ihtiyaç duymayan Tanrı'nın tüm sıfatlarını ve cevheri ya da Tanrı'yı ifade etmektedir. *Natura Naturata* ise, cevherin tavırlarıdır. Bu açık ve seçik ayrım, Spinoza'nın bir panteist olmadığına işaret etmektedir (Curley, 1969: 42-3, 61. Krş. 1991: 45-7). Böylece o, *Short Treatise*, *Etika* ve kendisini suçlayan Velthuysen'e yazdığı 42. ve 43. mektuplarda, evrenin Tanrı olduğu ve

şeylerin Tanrı'dan zorunlu olarak sudur ettiği (emanate) suçlamasını reddeder (Curley, 1991: 47-8).

Spinoza'nın panteizmden kaçınması, Armour'a göre de, Natura Naturans ve Natura Naturata ayırımına dayanmaktadır. Bu ayırım, aktif olanla nihâi sonuç ya da nedenele sonuç arasında temel bir ayırım yapılmıştır (1992: 157). Görüldüğü gibi, Spinoza'yı panteist olarak değerlendiren yorumcular kadar, en azından onun salt olarak panteist olmadığını düşünen yorumcular da azımsanmayacak sayıdadır. Onunla ilgili olarak, buraya kadar ele almış olduğumuz tüm tartışmalar, Spinoza'yı kolayca panteist ilan etmenin pek de mümkün olmaması gerektiğini ortaya koysa gerektir.

Spinoza'nın Panenteizmi

Felsefe tarihinde, Spinoza'nın panteist olduğunu düşünenlerin azımsanmayacak sayıda olduğunu, yukarıda belirtmiştik. Üstelik kimi yorumcular daha ileri giderek onun, şu ana kadar yaşamış 'panteizmin en büyük peygamberi' olarak görüldüğünü belirtmektedir (Thissen, 1996: 125). Tüm bu yorum farklılıkları hem panteizm kavramının içeriğine yüklenen anlamdan hem de Spinoza'nın düşüncelerinin, onun tüm eserlerinin bir bütünlük içerisinde değerlendirilememesinden kaynaklanan önemli sorunlarla ilişkili olduğu düşünülebilir. Spinoza'nın çok farklı yorumlara imkan tanıyacak düşüncelerinin bulunduğu gözden uzak tutulmaması gereken bir prensip olması yanında, onun çok keskin sınırlar içerisine de konulması, doğrusu sisteminin bütünlüğü açısından da pek uygun olmayan bir yaklaşım olsa gerektir.

Son dönemlerde artık Spinoza'nın felsefesi ve Tanrı anlayışı panenteizm kavramıyla ifade etmeye çalışmıştır. Şimdi de, Spinoza sisteminin panenteizm olarak değerlendirilmesi üzerinde durmaya çalışalım.

Spinoza'nın salt olarak panteist olamayacağını dile getiren yorumlar, temelde Spinoza'nın Oldenburg'a yazdığı 73. mektupta ifade ettiği (1966: 343) 'Tanrı ve alemi bir ve aynı sayanlar açıkça büyük bir yanlış içindedirler' sözüne dayanmaktadırlar. Buradan hareket eden yorumculara göre, Spinoza'nın, Tanrı ve âlem özdeşliğini savunan panteizmden farklı bir konumda değerlendirilmesi gerekmektedir. Hem Spinoza'nın bu hususa ilişkin düşüncelerine hem de onun panteist olarak isimlendirilmesine karşı çıkan tartışmalara daha önce işaret ediliştik. Ancak onun panteist

olarak isimlendirilmesine karşı çıkan yorumcular acaba onun hangi alternatif isimlendirmesini önermektedirler?

Genevieve Lloyd'a göre, 'Guérout, Spinoza'nın Tanrı ve âlem arasındaki ilişkilere dair görüşlerini, panteizm terimiyle tanımlamak yerine, panenteizm terimiyle tanımlamayı önermektedir'. Çünkü ona göre, Spinoza'da âlem Tanrı değildir, ancak Tanrı'dadır (in God). Üstelik sonlu şeyler, yalnızca kendi nedenleri olarak Tanrı'ya sahip değiller, onlar Tanrı'sız da algılanamaz ve kavranamazlar. Modern okuyuculara meydan okuyan bu şekildeki düşünce, ancak âlemin Tanrı'da (in God) olduğu bir ilişkiye izin verir. Böylece, âlem Tanrı'da (into God) ya da Tanrı âlemde (into world) yok olmuş (collapse) değildir. Lloyd'a göre, Woolhouse da, Spinoza'nın bir panteist olarak yorumlanmasını yanlış bulur ve onu böyle nitelenmekten kaçınmaya çalışır. Bu şekil de, o da, Guérout gibi Spinoza'nın panteist olarak değil pan-enteist olarak isimlendirilmesinin daha uygun olacağını düşünmektedir (Lloyd, 1996: 40-1).

Sonuç

Spinoza, Tanrı'nın hem aşkın hem de içkin olduğunu savunmaktadır. Bkz. Arıcan, 2006). Özellikle, Spinoza, pan-enteist sistemde olduğu üzere, Tanrı'nın hem aşkın hem de içkin olduğunu savunmaktadır. Spinoza aşkın bir Tanrı düşüncesinde olduğu için ve ona göre, yaratıcı Tanrı olarak Natura Naturans ve Tanrı sayesinde var olan varlıklar olarak Natura Naturata kavramlarındaki ayırım ve farklılıktan dolayı, Tanrı ve varlıklar ya da Tanrı ve âlem ayrı görüldüğü için, onun sistemi panteizm terimi yerine panenteizm terimiyle ifade edilmelidir.

Hülasa, tüm çalışmamız boyunca vurgulamaya çalıştığımız üzere, son tahlilde Spinoza'nın panteist ya da pan-enteist olarak yorumlanması; onun Tanrı ve âlemi ya da Tanrı ve varlıkları özdeş kabul edip etmemesine dayanmaktadır. Genel olarak, Spinoza'ya göre Tanrı ve âlemin özdeş kabul edenler veya Spinoza'da her şeyin Tanrı olduğunu düşünenler, onun panteist olduğunu savunmaktadır. Bazı yorumcuların da belirttiği gibi, onun Tanrı ve âlemi, Tanrı ve varlıkları ayrı olarak gördüğünü düşünenler veya onun Etika'da titizlikle vurguladığı üzere her şeyin Tanrı'da (in God) olduğu ya da Tanrı sayesinde var olduğu ayrıntısına dikkat çekenler, kanaatimizce haklı olarak, onun pan-enteist olduğunu savunmaktadır.

Kaynaklar

- Adıvar, A.A. (1980). *Bilim ve Din (İlim ve Din)*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Arıcan, M.K. (2001). Akıl İman İlişkisine Spinoza'nın Yaklaşımı. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (2).
- Arıcan, M.K. (2004). Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının Anlamsal İçeriği Üzerine Tartışmalar. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4 (4).
- Arıcan, M.K. (2006). Spinoza'nın Tanrı-Alem İlişkisinde İçkinlik-Aşkınlık Problemi. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1).
- Armour, L. (1992). *Being and Idea: Developments of Some Themes in Spinoza and Hegel*. New York: Georg Olms Verlag.
- Bayraktar, M. (1996). Spinoza'nın Natura Naturans ve Natura Naturata Kavramlarının İslami Kökenleri. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XL.
- Ben Shlomo, Y. (1991). Substance and Attributes in the *Short Treatise* and in the *Ethics*: An Attempt at an 'Existentialist' Interpretation. *God and Nature: Spinoza's Metaphysics* (ed. Y. Yovel). Leiden: E.J. Brill.
- Bennett, J. (1991). Spinoza's Monism: A Reply to Curley. *God and Nature: Spinoza's Metaphysics* (ed. Y. Yovel). Leiden: E.J. Brill.
- Bennett, J. (1996). Spinoza's Metaphysics. *The Cambridge Companion to Spinoza* (ed. D. Garrett). Cambridge: Cambridge University Press.
- Caird, J. (1888) *Spinoza*, UMI, Philadelphia: Lippincott.
- Cassirer, E. *The Myth of The State*. Garden City, NY: Doubleday Anchor Books.
- Curley, E. (1969). *Spinoza's Metaphysics: An Essay in Interpretation*. Cambridge: Harvard University Press.
- Curley, E. (1991). On Bennett's Interpretation of Spinoza's Monism. *God and Nature: Spinoza's Metaphysics* (ed. Y. Yovel). Leiden: E.J. Brill.
- Deleuze, G. (1988). *Spinoza: Practical Philosophy* (trans. R. Hurley). San Francisco: City Lights Books.
- Erdem, H. (1990). *Panteizm ve Vahdet-i Vücut Mukayesesi*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Garrett, D. (1996). Introduction. *The Cambridge Companion to Spinoza* (ed. D. Garrett). New York: Cambridge University Press.
- Garvie, A.E. (1951). Pantheism. *Encyclopædie of Religion and Ethics* (ed. J. Hastings), Vol. IX. New York: Charles Scribner's Sons.
- Gökberk, M. (1990). *Felsefe Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

- Hampshire, S. (1951). *Spinoza*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Harris, E.E. (1992). *Spinoza's Philosophy: An Outline*. London: Humanities Press.
- Hartshorne, C. (1964). *Man's Vision of God and the Logic of Theism*. Hamden: Archon Books.
- Hartshorne, C. and W.L.Reese. *Philosophers Speak of God*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Hegel, G.W.F. (1996). *Felsefî Bilimler Ansiklopedisi 1: Mantık Bilimi* (çev. A. Yardımlı). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Hutton, S. (1996). Edward Stillingfleet and Spinoza. *Disguised and Overt Spinozism Around 1700* (ed. W. van Bunge and W. Klever). Leiden: E.J. Brill.
- Joachim, H.H. (1901). *A Study of the Ethics of Spinoza*. Oxford: Clarendon Press.
- Korlaelçi, M. (1992). Panteizm ile Vahdet-i Vücutun Mukayesesi. *Türk Kültürü ve Felsefe Panelleri*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Levine, M.P. (1994). *Panteizm*. London and New York: Routledge.
- Mason, R. (1997). *The God of Spinoza*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mason, R. (1998). Reducing Religion: The Case of Spinoza. *Theology*, 800.
- Moreau, P.-F. (1996). Spinoza's Reception and Influence (trans. R. Ariew). *The Cambridge Companion to Spinoza* (ed. D. Garrett). New York: Cambridge University Press.
- Parkinson, G.H.R. (1954). *Spinoza's Theory of Knowledge*. London: Clarendon Press.
- Pereboom, D. (1994). Stoic Psychotherapy in Descartes and Spinoza. *Faith and Philosophy*, 11 (4).
- Pollock, S.F. (1899). *Spinoza: His Life and Philosophy*. London: Duckworth & Co.
- Resullerin İşleri (1997). *Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi.
- Scruton, R. (1986). *Spinoza*, Oxford: Oxford University Press.
- Spinoza, B. (1934). *Ethics* (trans. A. Boyle). Sheridan, OR: Heron Books
- Spinoza, B. (1961). *Principles of Cartesian Philosophy* (trans. H.E. Wedeck). New York: Philosophical Library.
- Spinoza, B. (1966). *The Correspondence of Spinoza* (ed. A. Wolf). New York: Russell & Russell, Inc.
- Spinoza, B. (1984). *Etika* (çev. H.Z. Ülken). İstanbul: Ülken Yayınları.
- Strauss, L. (1965). *Spinoza's Critique of Religion* (trans. E.M. Sinclair). New York: Schocken Books.
- Stumpf, S.E. (1989). *Philosophy: History and Problems*. New York: McGraw-Hill, Inc.

Thissen, S. (1996). Images of Light and Shadow: Spinozism Bursts Forth into Dutch Cultural Life. *Disguised and Overt Spinozism Around 1700* (ed. W. van Bunge and W. Klever). Leiden: E.J. Brill.

Özet: Bu makalede, yaygın olarak kabul edildiği gibi Spinoza'nın bir panteist olup olmadığı irdelenmektedir. Spinoza yorumcularının ve felsefe tarihçilerinin yorumlarına bakıldığında, onun genellikle panteist olduğu varsayılabilir. Buna karşın Spinoza'nın doğru dan kendi eserleri esas alındığında, onun sistemini panteizm yerine panenteizm olarak adlandırmanın daha uygun olacağı belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Spinoza, Tanrı, panteizm, panenteizm, aşkın, içkin.

